

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΕΙΡΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΕΜΙΝΑΡΙΩΝ 5

Αγγελική Κωνσταντακοπούλου
Αιρέσεις στα Βαλκάνια τον ύστερο Μεσαίωνα

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2000

Αγγελική Κωνσταντακοπούλου

Αιρέσεις στα Βαλκάνια τον ύστερο Μεσαίωνα

Επιμελητές Σειράς:

Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης

Γιάννης Κ. Μαυρομάτης

Αθανάσιος Δ. Παλιούρας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
© ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ISBN: 960 - 233 - 095 - 3

*Στο εξώφυλλο εικονίζεται ο Ευαγγελιστής Λουκάς από τον κώδικα 588, f. 139v,
της μονής Διονυσίου του Αγίου Όρους*

“Τίποτα δεν μπορεί να αξύνει
τη σκέψη του ιστορικού όσο η ήττα”
E. Hobsbawm, *The Present as History*, 1993.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στις μεσαιωνικές κοινωνίες ο ρόλος της θρησκείας και της Εκκλησίας, του θεσμού δηλαδή που διαχειρίζεται την ορθότητα των θρησκευτικών πιστεύω, είναι κατά κοινή ομολογία κεφαλαιώδης, γιατί το θρησκευτικό φαινόμενο αγκαλιάζει εκτός από την έκφραση της μεταφυσικής οντότητας του ανθρώπου πολλές ακόμα σφαίρες της επίγειας ατομικής και συλλογικής του ζωής, όπως την κοινωνική οργάνωση, τις σχέσεις του με τους άλλους καθώς και τη βίωση του χρόνου. Έτσι, δίκαια θα μπορούσε να θεωρηθεί ως συμπύκνωση πολιτικών και ιδεολογικών επιλογών κάθε κοινωνίας και εποχής χωριστά. Στο γενικό θρησκευτικό φαινόμενο εντάσσεται επίσης ένα ειδικότερο αλλά εξίσου πολυσύνθετο και σημαντικό πρόβλημα για την κατανόηση των μεσαιωνικών κοινωνιών, το ζήτημα των στάσεων των κυρίαρχων και μη κυρίαρχων ομάδων απέναντι στην ετεροδοξία και ιδιαίτερα απέναντι στην απόκλιση από την ορθόδοξη εκδοχή.

Σ’ ολόκληρη τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου και τα δύο φαινόμενα δεν παραμένουν βέβαια αμετάβλητα. Μια συνεχής αναζήτηση της ορθοδοξίας από τη μια μεριά, που επιχειρεί η πολιτική και η εκκλησιαστική εξουσία, συμβαδίζει με “αποκλίσεις” οι οποίες γίνονται αντιληπτές, από αυτούς που τις προκρίνουν, ως εναλλακτικές ορθοδοξίες. Μ’ άλλα λόγια και τα δύο ιστορικά φαινόμενα, η ορθοδοξία και η αίρεση, είναι ιστορικά προσδιορισμένα και γι’ αυτό ενδεικτικά της διαπλοκής κοινωνικών, οικονομικών και ιδεολογικών πεδίων. Ως πολυσύνθετα και μεταβαλλόμενα λοιπόν ιστορικά φαινόμενα αποτελούν ένα ελκυστικό αντικείμενο έρευνας.

Το ανά χειράς τεύχος δεν στοχεύει παρά μόνο στο να εισαγάγει τον εκκο-

λαπτόμενο ερευνητή στις μεσαιωνικές πηγές (ελληνικές, σερβικές, βουλγαρικές και λατινικές), στη σύγχρονη βιβλιογραφία και στην προβληματική που αναπτύσσεται σήμερα για το θρησκευτικό ζήτημα γενικά και ειδικότερα για την εξάπλωση των αιρέσεων στη Βαλκανική χερσόνησο το μεσαίωνα.

ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ - ΑΙΡΕΣΕΙΣ - ΕΤΕΡΟΔΟΞΙΑ

Όροι και περιεχόμενο

Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΟΡΟΣ ΑΙΡΕΣΙΣ, που σήμαινε, όπως και ο συνώνυμός του, προαίρεσις, εκλογή, σχέδιο, σκοπό, τρόπο του σκέπτεσθαι και του ενεργείν, στα πλαίσια της διάδοσης του χριστιανισμού πήρε τη σημασία της απόκλισης από την επίσημη εκδοχή της ορθοδοξίας που επεξεργαζόταν και επέβαλλε η εκκλησιαστική εξουσία. Δεν επρόκειτο ωστόσο για ένα αποκλειστικά θρησκευτικό ζήτημα. Καθώς ο αυτοκράτορας ήταν ελέω θεού διορισμένος να κυβερνάει επί της γης κατά το πρότυπο της ουράνιας βασιλείας, η αίρεσις, η απόκλιση δηλαδή από την ορθοδοξία, έπαιρνε ταυτόχρονα πολιτικό περιεχόμενο και σήμαινε αποστασία. Αυτό είχε ως συνέπεια ο αιρετικός να αντιμετωπίζεται από τη μια, με τη θεολογική έννοια, ως όργανο του διαβόλου και από την άλλη, με την πολιτική, ως αποστάτης. Κατά συνέπεια η τιμωρία του ή η φροντίδα να μεταμεληθεί και να επανέλθει στο χριστιανικό ποίμνιο ήταν αναπόφευκτα κοινή επιδίωξη της Εκκλησίας και του κράτους.

Οι αιρέσεις που εξαπλώθηκαν σε μεγαλύτερη έκταση και με τις οποίες ασχολήθηκαν οι πολιτικές και οι εκκλησιαστικές αρχές των μεσαιωνικών κρατών, που έλεγχαν το γεωγραφικό χώρο της Βαλκανικής χερσονήσου, στην ύστερη περίοδο είναι κυρίως οι μανιχαϊστικές. Βασική αρχή τους ήταν η κοσμολογική αντίληψη με βάση την οποία ο ουράνιος και ο επίγειος κόσμος αποτελούν δύο αντιτιθέμενα μεγέθη, τα οποία έχουν δημιουργηθεί και κυβερνώνται από δύο αρχές (Θεός-Σαταναήλ / πνεύμα-ύλη αντίστοιχα). Ειδικότερα οι πιο γνωστές μανιχαϊστικές αιρέσεις ήταν ο παυλικιανισμός, που διαδόθηκε από το 10ο κυρίως αιώνα από τη Μικρά Ασία στη Βαλκανική. Εδώ, στο διάστημα που ακολούθησε, έγινε αποδεκτή μια όχι τόσο απόλυτη μορφή του παυλικιανισμού, ο βογομιλισμός (μία αρχή, ο Θεός με δύο υιούς, τον Χριστό και τον διάβολο), κίνηση που πήρε το όνομά της από το Βούλγαρο διδάσκαλο Βογόμιλο (=Θεόφιλος). Άλλα ονόματα που τους αποδίδονται είναι μπαμπούνοι,

κουδούγερροι κ.λπ. Και στις δύο περιπτώσεις, οι παυλικιανοί και οι βογόμιλοι διατύπωναν αντιρρήσεις που ξεπερνούσαν τις θεολογικές διαφωνίες και αμφισβητούσαν συνολικά την κοινωνική και πολιτική δομή της βυζαντινής αυτοκρατορίας και των άλλων βαλκανικών κρατών. Απέρριπταν τον υλικό κόσμο ως δημιούργημα του διαβόλου (άρχων της ύλης) και αρνούνταν να τον αναπαράγουν με την τεχνοποιία και την εργασία καθώς επίσης και να υπακούσουν στις εκκλησιαστικές και πολιτικές αρχές. Πίστευαν ότι η σωτηρία εξασφαλίζεται με τη νηστεία και την προσευχή. Αποδέχονταν τέλος, αρνούμενοι το μαρτύριο του Ιησού, μια αλληγορική και όχι μια κατά γράμμα ερμηνεία των γραφών.

Μανιχαίοι και παυλικιανοί αιρετικοί υπήρχαν και παλαιότερα ως ιδιαίτερες ομάδες στη Μικρά Ασία, αλλά οι διώξεις των βυζαντινών αυτοκρατόρων εναντίον τους (θανάτωση, μετακινήσεις κ.λπ.) φαίνεται πως ανέκοψαν την ευρύτερη εξάπλωσή τους. Η αναβίωση των δυϊστικών αιρέσεων και η εξάπλωσή τους και στη Βαλκανική μετά το 10ο κυρίως αιώνα αποτελεί ένα κάπως διαφορετικό ιστορικό φαινόμενο, γιατί: α) οι αιρετικοί δεν περιορίστηκαν σε θεολογικού χαρακτήρα αμφισβητήσεις αλλά πρόβαλαν μια εφ' όλης της ύλης αμφισβήτηση της επίγειας και της ουράνιας τάξης, όπως αυτή γινόταν αντιληπτή από την επίσημη Εκκλησία· β) οι κοινωνικοί και οι ιστορικοί όροι που προκάλεσαν την αμφισβήτηση των δύο εξουσιών αλλά και οι συνέπειες της ευρύτατης εξάπλωσης των αιρέσεων δείχνουν ότι σ' αυτή τη φάση οι αιρετικοί αποτέλεσαν σοβαρότερη απειλή για την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και επομένως ένα από τα πιο σύνθετα κοινωνικά προβλήματα και γ) αντιμετωπίστηκε με νέους τρόπους από την εκκλησιαστική και πολιτική εξουσία.

Η αυξημένη σπουδαιότητα του ρόλου της Εκκλησίας στην ύστερη περίοδο, για λόγους που δεν μπορούν εδώ να αναλυθούν, συνέβαλε στην ανάδειξη της ορθόδοξης πίστης ως κύριο χαρακτηριστικό του "Ρωμαίου" υπηκόου του χριστιανού αυτοκράτορα. Από αυτή την άποψη η ετεροδοξία ταυτίστηκε με ιδιότητες που έρχονταν σε αντίθεση μ' αυτή την ταυτότητα. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι αιρετικοί (μονοφυσίτες Αρμένιοι) και ετερόδοξοι (Εβραίοι, Ισμαηλίτες, Τσιγγάνοι) αντιμετωπίστηκαν, κυρίως από την Εκκλησία, ως ιδιαίτερες ομάδες που έπρεπε και χωροταξικά να διακρίνονται στις πόλεις από τους ορθόδοξους χριστιανούς.

Χρονικά και γεωγραφικά πλαίσια

Τα χρονικά πλαίσια για τη μελέτη των αιρέσεων συμπίπτουν ασφαλώς με την περίοδο των δημογραφικών μετακινήσεων που σχεδιάστηκαν και οργανώθηκαν από τη βυζαντινή πολιτική εξουσία. Όπως είναι γνωστό, αυτές οι μετακινήσεις, από τη Μικρά Ασία στη Βαλκανική χερσόνησο, αποτέλεσαν ένα δημογραφικό μέτρο που εφαρμόστηκε επανειλημμένα από τη βυζαντινή πολιτική εξουσία για την αποκατάσταση της συνοχής ή για την αμυντική ενίσχυση ορισμένων ομάδων ή περιοχών αντίστοιχα. Οι μετακινήσεις, που συνδέονται με την απαρχή της εξάπλωσης των μανιχαϊστικών ιδεών στη Βαλκανική, χρονολογούνται από τον 8ο αιώνα, ειδικότερα από την περίοδο της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε' (741-75) και του Λέοντα Δ' (775-80), οι οποίοι μετοίκησαν Αρμένιους και Σύρους μονοφυσίτες καθώς και Σύρους ιακωβίτες από τη Θεοδοσιούπολη και τη Μελιτηνή στη Θράκη. Ακόμα περισσότερο όμως στη διάδοση των δυϊστικών αιρέσεων συνέβαλαν οι μετακινήσεις Αρμενίων που επέβαλε το 10ο αιώνα ο Ιωάννης Τσιμισκής (969-76) και ο Βασίλειος Β' το 988-9. Ήδη από τον 9ο αιώνα οι αιρετικοί διείσδυσαν από τη Θράκη στο βουλγαρικό κράτος.

Η μαζική επίσης μετακίνηση Αρμενίων από τη Μικρά Ασία στη Βαλκανική τον 11ο αιώνα, απ' όταν δηλαδή προσαρτήθηκε η Αρμενία στο Βυζάντιο από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, αλλά κυρίως μετά τη μάχη του Ματζικέρτ (1071), συνέβαλε στην ενίσχυση των αιρετικών ομάδων που ήδη υπήρχαν στη Βαλκανική χερσόνησο. Έτσι πρέπει να εξηγηθεί η έξαρση του φαινομένου από αυτή την εποχή στη βυζαντινή επικράτεια και από τον επόμενο αιώνα στο βουλγαρικό και το σερβικό κράτος.

Τα χρονικά όρια που θα μπορούσαν να υποδείξουν το τέλος της περιόδου που μας απασχολεί ταυτίζονται γενικά με την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, του σερβικού και του βουλγαρικού κράτους, με την οθωμανική δηλαδή κατάκτηση της Βαλκανικής. Ειδικότερα όμως ως απώτατο χρονικό όριο, που ισχύει ειδικά για τη Βοσνία, θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι εξισλαμισμοί που συνέβησαν σ' αυτό τον ορεινό γεωγραφικό χώρο μετά την οθωμανική κατάκτηση. Αυτοί σήμαναν και την οριστική εξαφάνιση των βογομίλων που είχαν καταφύγει εκεί. Βέβαια μικρές νησίδες παυλικιανών επιβίωσαν μέσα στο δημογραφικό και πολυπολιτισμικό μωσαϊκό της Βαλκανικής ως το 19ο αιώνα,

αλλά αυτό αποτελεί ένα φαινόμενο που μπορεί να γίνει κατανοητό μέσα σε ένα διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο, όταν δηλαδή ο χριστιανισμός δεν ήταν η θρησκεία της κυρίαρχης ομάδας.

Τα γεωγραφικά πλαίσια του θέματός μας υπερβαίνουν τις περιοχές στις οποίες αρχικά είχαν εγκατασταθεί οι μονοφυσίτες Αρμένιοι και οι Σύροι ιακωβίτες, δηλαδή τη Θράκη. Το φαινόμενο της εξάπλωσης των μανιχαϊστικών αιρέσεων αφορά ολόκληρο το γεωγραφικό χώρο της Βαλκανικής χερσονήσου, μια και οι δυϊστικές αιρέσεις διαδόθηκαν σ' όλη την έκταση της (βλ. χάρτη σ. 23). Είναι μάλιστα ενδεικτικό ότι στα βόρεια ο Δούναβης δεν αποτέλεσε εμπόδιο για την εξάπλωση των αιρέσεων. Αρχαιολογικά κυρίως δεδομένα (επιτύμβιες στήλες) καθώς και εκδόσεις αντιαιρετικών χειμένων στην πρώιμη νεώτερη εποχή παρέχουν πειστικές ενδείξεις από τη μια για τη μετακίνηση αιρετικών από το νοτιότερο χώρο στη Βλαχία και Μολδαβία και από την άλλη για την αποδοχή των αιρέσεων από ντόπιους πληθυσμούς ήδη από τη βυζαντινή περίοδο (βλ. χάρτη σ. 24).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Συλλογή, εγκυρότητα και αξιοπιστία των πηγών

Όπως συμβαίνει σε κάθε δυναμική αντιπαράθεση κοινωνικών ομάδων, ο νικητής επιβάλλει τη δική του εκδοχή για τα γεγονότα και εξασφαλίζει τα τεκμήρια της άλλης άποψης, δηλαδή την εκδοχή των αντιπάλων του. Μ' άλλα λόγια τείνει να επιβάλει τα δικά του τεκμήρια ως μοναδική έγκυρη ιστορική μαρτυρία. Στην περίπτωση των αιρέσεων αυτή η αρχή αποδεικνύεται καθοριστική. Κείμενα των ίδιων των αιρετικών σώθηκαν ελάχιστα: Η απόκρυφη βίβλος των βογομιλών και κάποια σύντομα κείμενα κοσμογονικού περιεχομένου. Τα υπόλοιπα, των οποίων γνωρίζουμε μόνο τους τίτλους, φρόντισαν οι αντίπαλοί τους να τα εξασφαλίσουν.¹

Οι περισσότερες μαρτυρίες περιέχονται στα αντικαιρετικά θεολογικά κείμενα, στα αναθέματα και στις αποκηρυκτικές διατυπώσεις ("έγγραφος άρνησις"), που συντάχθηκαν για να απαγγελθούν από όσους αιρετικούς επιθυμούσαν την επάνοδό τους στο ορθόδοξο ποίμνιο. Στα τελευταία περιλαμβάνονται επίσης κείμενα για Αρμένιους, Εβραίους κ.ά., καθώς αυτά τα ετερόδοξα "έθνη" ταυτίστηκαν με τους

1. "Σκυθικός τις ήν εν Αιγύπτω, Σαρακενός τῷ γένει, οὐδὲν κοινὸν οὐδὲ πρὸς ἰουδαϊσμόν οὐδὲ πρὸς χριστιανισμόν κεκτημένος. Οὗτος τὴν Ἀλεξάνδρειαν οὐκίσας καὶ τὸν ἀριστοτελικὸν μιμησάμενος βίον τέσσαρας βιβλους συνέταξεν· μίαν καλουμένην Τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον, νεκροποιεῖς οὐ Χριστοῦ πράξεις περιέχουσιν, ἀλλ' ἀπλῶς μόνην τὴν προστηγορίαν καὶ ἄλλαν καλουμένην Κεφάλαιον· καὶ τὴν τρίτην Τῶν μυστηρίων, ἣτις ἐστὶ πρὸς τὴν ἐπιτηδεύειν αὐτοῖς ἀνατροπὴν τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν· τετάρτην, ἣν περιφέρουσι Θησαυρὸν ζωῆς καλοῦντες, ἥπερ ἐστὶ Θησαυρὸς θανάτου.", Πέτρου Σικελιώτου, *Ἱστορία χρειώδης αἵρέσεων τῶν Μανιχαίων, τῶν καὶ Παυλικιανῶν λεγομένων, προσωποποιηθεῖσα ὡς πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας*, ἐκδ. Ch. Astruc et al., *Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure. Texte critique et traduction, Travaux et Mémoires 4* (1970), σ. 23, 28 κ. ε. Επίσης J. Gouillard, *Le Synodicon de l'Orthodoxie Edition et Commentaire*, στο *ἴδιο* 2 (1967), σ. 313 ἀρ. 10 καὶ σ. 308, σημ. 31 καὶ 33 καὶ Εὐθυμίου Ζιγαβητοῦ, *Πανοπλία δογματική*, Ρ.Γ. 130, 1290. Για το θέμα των πηγών των ηττημένων στην ιστοριογραφία βλ. τις ενδιαφέρουσες σκέψεις του E. Hobsbawm, *Το παρόν ως ιστορία, Για την Ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, κυρίως σ. 291.

αιρετικούς γενικά. Διάσπαρτες μαρτυρίες περιλαμβάνονται επίσης σε επιστολές εκκλησιαστικών κυρίως προσώπων, σε αποφάσεις συνόδων, που συγκάλεσαν τα πατριαρχεία Κωνσταντινουπόλεως και Τιβρόβου και η αυτοκέφαλη σερβική Εκκλησία, βίους αγίων καθώς και σε ιστορικά κείμενα (Αλεξιάς της Άννας Κομνηνής, *Ιστορία του Μιχαήλ Ατταλειάτη*, *Χρονογραφία του Θεοφάνη κ.λπ.*). Τέλος σε βυζαντινά και σερβικά νομικά κείμενα περιλαμβάνονται άρθρα που αφορούν ποινές ή άλλα μέτρα που πήρε κατά καιρούς η πολιτική εξουσία για να αντιμετωπίσει την εξάπλωση των αιρέσεων.

Η αξιοπιστία καθενός από τα παραπάνω κείμενα δεν είναι βέβαια δεδομένη. Χρειάζεται να ελεγχθεί η συγκεκριμένη πληροφορία σε συνδυασμό με τα δεδομένα της ιστορικής συγκυρίας μέσα στην οποία καταγράφηκε. Ακόμα περισσότερο πρέπει να έχουμε υπόψη ότι, επειδή οι αιρέσεις αποτελούσαν ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες ένα συνεχές πρόβλημα για το οποίο εκκλησιαστικά πρόσωπα έγραφαν συχνά, δεν είναι λίγες οι φορές που βυζαντινοί συγγραφείς της ύστερης περιόδου αρκούνται στην αναπαραγωγή αυτών των παλαιότερων κειμένων και απόψεων, χωρίς πάντα να καταγράφουν και να αντιμετωπίζουν τις ιδιαιτερότητες των “νεοφανών” αιρέσεων. Γι’ αυτό η εγκυρότητα και η αξιοπιστία των πληροφοριών που μας παραδίδουν οι βυζαντινοί συγγραφείς είναι ένα ζήτημα που πρέπει να απασχολεί σταθερά τον ερευνητή για κάθε πληροφορία χωριστά.

Οι φιλολογικές πηγές δεν είναι οι μόνες που μας παραδίδουν μαρτυρίες για τις αιρέσεις. Αρχαιολογικά κατάλοιπα, δυστυχώς ενός μόνο τύπου, όπως οι πολυάριθμες και ογκώδεις επιτύμβιες πλάκες στην πρώην Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία (στα σερβοχροατικά *stecci*, βλ. εικ. σ. 25), μπορούν επίσης να φωτίσουν το φαινόμενο των αιρέσεων στη Βαλκανική. Βέβαια έχουν διατυπωθεί σχετικά αντικρουόμενες απόψεις, γιατί τα σύμβολα που έχουν χαραχτεί πάνω σ’ αυτές είναι δύσκολο συχνά να αναγνωριστούν ως βογομιλικά ή ακόμα και να ερμηνευτούν.

Ιστοριογραφία και προβληματική του θέματος

Ευρωπαίοι ταξιδιώτες, ήδη από το 17ο αιώνα, παρατηρούσαν και περιέγραφαν αιρετικές ομάδες ή ακόμα αρχαιολογικά κατάλοιπα, όπως τις πάμπολλες επιτύμβιες πλάκες στη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία με τα χαραγμένα δυσερμήνευτα σύμβολα. Το ζήτημα όμως των μεσαιωνικών αιρέσεων αποτέλε-

σε αντικείμενο συστηματικών μελετών μόνο από το 19ο αιώνα¹. Έτσι, εξ αρχής οι αιρέσεις, περισσότερο στην ευρωπαϊκή και πολύ λιγότερο στη βαλκανική ιστοριογραφία, εντάχθηκαν, στα πλαίσια του εθνικού κράτους, στην περίοδο που αυτό αποτελούσε πολιτική προοπτική αλλά και μετά την ίδρυσή του, στη θεματική της εθνικής ιστοριογραφίας. Η θρησκεία αποτελούσε συστατικό στοιχείο της εθνικής συνείδησης και η μεσαιωνική εκκλησιαστική οργάνωση, σύμφυτο ζήτημα με την οριοθέτηση των εθνικών κρατών.

Αλλά και αργότερα κυρίως στη μεταπολεμική περίοδο, όταν η κοινωνική ιστορία αποτέλεσε κυρίαρχη ιστοριογραφική τάση στην Ευρώπη, το ίδιο ζήτημα επανήλθε στην επικαιρότητα ως πολυσύνθετο κοινωνικό ζήτημα. Στη δεκαετία του 1970, όταν αντιεξουσιαστικά κινήματα έθεταν σε αμφισβήτηση τις παραδοσιακές εξουσίες των ευρωπαϊκών κοινωνιών, οι μεσαιωνικές αιρέσεις, κυρίως των καθάρων, και οι στάσεις της εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας απέναντί τους, η συγκρότηση δηλαδή της Ιεράς Εξέτασης και το “πουργατόριον”, προσήλκυσαν για μια ακόμα φορά το ενδιαφέρον των δυτικοευρωπαίων ιστορικών. Στην ίδια δεκαετία δημοσιεύτηκαν πολλές πρωτότυπες μελέτες και εκδόθηκαν βασικά θεολογικά και άλλα μεσαιωνικά κείμενα. Επηρεασμένοι από αυτή τη θεματική ανανέωση, βαλκάνιοι ιστορικοί επιχείρησαν για πρώτη φορά να μελετήσουν τις μαγισαίστικές αιρέσεις που εξαπλώθηκαν από τη βυζαντινή αυτοκρατορία στη Βουλγαρία και τη Σερβία ως κοινωνικά κινήματα. Δεν έλειψαν ωστόσο οι ετεροχρονισμένες ερμηνείες και ο χρωματισμός αυτών των μεσαιωνικών κοινωνικών φαινομένων με εθνικά χρώματα και “σοσιαλιστικές” αποχρώσεις.

Σήμερα το ζήτημα των μεσαιωνικών αιρέσεων προσελκύει πάλι το ενδιαφέρον όχι μόνο των ιστορικών. Αυτή τη φορά όμως το ιστοριογραφικό αυτό αντικείμενο είναι ενταγμένο σε μια διαφορετική προβληματική, αυτή που εκκινεί από την αφετηρία ότι σήμερα, στην εποχή της Ενωμένης Ευρώπης και της παγκοσμιοποίησης, συγκρούονται όχι πολιτικά συστήματα, όπως στην περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, αλλά πολιτισμοί. Έτσι, από την άποψη ότι η

1. Lapteva L.P., *Izučenie istočnikov po istorii bogomil'stva v Bălgarii v ruskoj istoriografii XIX - načala XX v.*, V.A. D'jakov έκδ., *Istoriografija istočnikovedenie stran Central'noj i Jugo-vostočnoj Evropy*, Nauka, Μόσχα 1986, σ. 140-65. A. Vauchez, *L'historiographie des hérésies médiévales*, *L'ogre historien. Autour de Jacques Le Goff*, J. Revel, J.-Cl. Schmitt έκδ., Παρίσι 1998, σ. 243-58.

Θρησκεία αποτελεί, σύμφωνα πάντα με την παραπάνω άποψη, ένα από τα κυριότερα στοιχεία του πολιτισμού, η έννοια της “σύγκρουσης των πολιτισμών” εμπεριέχει τη σύγκρουση των θρησκειών (καθολικοί, ορθόδοξοι, μουσουλμάνοι). Με παρόμοιες κατασκευές ωστόσο χρειάζεται να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί. Αυτό που θα μπορούσαμε να δεχτούμε ως αναντίρρητο δεδομένο είναι ότι σήμερα η θρησκεία επανέρχεται στο προσκήνιο, επιχειρώντας να καλύψει ένα σημαντικό ιδεολογικό κενό, αυτό που άφησε η πολιτική του “υπαρκτού σοσιαλισμού” στην Ανατολική αλλά και εκείνο που αφήνει “ανεπαισθήτως” η πολιτική των εθνικών κρατών στη Δυτική Ευρώπη. Τελικά, εκτός από την επικαιρότητα που αναγνωρίζει κανείς στο αντικείμενο αυτό, το φαινόμενο της ορθοδοξίας και της ετεροδοξίας, οι οποίες αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, μαζί με τις στάσεις της εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας, αποτελούν ένα ενδιαφέρον ερευνητικό αντικείμενο, γιατί καλύπτουν ένα σύνθετο ζήτημα των μεσαιωνικών κοινωνιών, που αγγίζει πέρα από τη θρησκεία, την πολιτική ιδεολογία και τη βίωση της καθημερινότητας. Δεν είναι τυχαίο από αυτή την άποψη ότι δυϊστικές αντιλήψεις ανιχνεύονται στο λαϊκό λόγο ακόμα και στην εποχή μας¹.

Στα πλαίσια της βαλκανικής ιστοριογραφίας περί αιρέσεων η Βοσνία αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση², γιατί τα θέματα της παρουσίας εκεί φυγάδων βογομίλων, της οργάνωσης της Εκκλησίας της (βλ. χάρτη σ. 26) κ.λπ. συσχετίστηκαν με το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας των μουσουλμανικών πληθυσμών της (αν δηλαδή αυτοί ήταν Σλάβοι βογομίλοι που εξισλαμίστηκαν). Η αυστριακή βιβλιογραφία ήρθε από το 19ο αιώνα, όταν δηλαδή μετά το 1878 η Βοσνία εντάχθηκε στην επικράτεια της Αυστροουγγαρίας, εγκαινίασε μια ετεροχρονισμένη ιστοριογραφία για το θέμα. Σήμερα, μέσα σ’ ένα εξίσου πολύπλοκο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο, γίνεται ακόμα πιο δύσκολο να μελετήσουμε ένα παρόμοιο ζήτημα.

1. Βλ. Δημ. Β. Οικονομίδου. Ανέκδοτοι δυϊστικάι παραδόσεις του ελληνικού λαού, *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 17 (1964), Αθήναι 1965, 11-39.

2. Sn. Rakova, The Historiography on Medieval Bosnia, *Etudes Balkaniques* 29, 2 (1993), 98-106.

ΔΥΪΣΤΙΚΕΣ ΑΙΡΕΣΕΙΣ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Φιλοσοφικές / θεολογικές αφετηρίες

Οι φιλοσοφικές αφετηρίες των μεσαιωνικών δυϊστικών αιρέσεων ανιχνεύονται στο κίνημα του γνωστικισμού. Σ' αυτό βασικό συστατικό είναι ο πλατωνισμός. Η γνώση δηλαδή των πλατωνικών ιδεών συνδέθηκε με ορισμένες αντιλήψεις σχετικά με τη διάσταση θεού και υλικού κόσμου, με την πυθαγόρεια συμβολική των αριθμών και την ασκητική. Η περαιτέρω μάλιστα ανάμιξη με τη μιθραϊκή θεολογία έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στο ζήτημα της απόστασης του πνεύματος από την ύλη, που νοήθηκε ως κένωμα, μή όν και ως βασιλείον του σκότους. Ο Σίμων ο Μάγος θεωρείται πρώτος χριστιανός γνωστικός, γιατί εισήγαγε το πρόσωπο του Ιησού στο φιλοσοφικό του σύστημα.

Οι γνωστικοί είχαν μεγάλη επίδραση στις ανατολικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας το 2ο και τον 3ο αιώνα -πιο γνωστοί είναι οι Σύροι οφίτες. Έκτοτε, αν και διαλύθηκαν, οι ιδέες τους επιβίωσαν μέσα σε άλλες ομάδες και με άλλα ονόματα. Στο μεταξύ όμως είχε καθιερωθεί ένα φιλοσοφικό σύστημα με βάση το οποίο η γνώση, και επομένως και η σωτηρία, μπορούσαν να αναζητηθούν μέσα από τη διαίρεση του κόσμου ανάμεσα από τη μια στο φωτεινό, υψηλό επέκεινα, που παρέπεμπε στο θεό, το πνεύμα, την ευδαιμονία, και από την άλλη στο ταπεινό, υλικό ενταύθα. Η ηθική που προέκυπτε από αυτό το δυϊστικό φιλοσοφικο-θεολογικό σύστημα ήταν αμφίσημη: κυμαινόταν ανάμεσα στην αυστηρή εγκράτεια και την άκρατη ακολασία. Οι γνωστικοί κυκλοφορούσαν ανάμεσά τους τα λεγόμενα απόκρυφα κείμενα (ευαγγέλια, πράξεις αποστόλων, ύμνοι κ.λπ.). Τους απασχολούσε κυρίως η πρώτη αρχή του κακού.

Οι θεωρίες αυτές συμπυκνώθηκαν στη χριστιανική αίρεση, το μανιχαϊσμό, που πήρε το όνομά της από τον Πέρση Μάνη (3ος αι.)¹, ο οποίος έδωσε χριστιανικό χαρακτήρα στη δυϊστική αντίληψη, συνδέοντάς τη όμως με τη θεω-

1. P. Stefanov, History and Essence of Manichaeism, *Etudes Balkaniques* 35, 1-2 (1999) 24-33, όπου βιβλιογραφία και πηγές.

ρία περί μιας ενωτικής ουσίας αλλά και τις δύο κοσμολογικές ανταγωνιστικές αρχές. Η διδασκαλία του Μάνεντος διαδόθηκε ευρύτατα στις ανατολικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, σχηματίστηκε μάλιστα και εκκλησιαστική κοινότητα την οποία μετά το θάνατό του καθοδηγούσαν δώδεκα απόστολοι, εβδομήντα δύο επίσκοποι, πρεσβύτεροι και διάκονοι. Οι οπαδοί του υποβάλλονταν σε αυστηρή εγκράτεια. Οι μανιχαίοι θεωρήθηκαν από την επίσημη εκκλησία αιρετικοί και διώχθηκαν, μέχρι που τον 8ο αιώνα εξαφανίστηκαν. Έκτοτε, αν και ο μανιχαϊσμός δεν αποτελεί χωριστή αίρεση, οι θεωρητικές του αρχές επιβίωσαν και αποτέλεσαν το θεωρητικό πλαίσιο άλλων “νεοφανών” δυϊστικών αιρέσεων, όπως ο παυλικιανισμός και ο βογομιλισμός.

Βογομιλισμός: η θεολογική έκφραση μιας κοινωνικο-πολιτικής αντίληψης

Οι δυϊστικές αιρέσεις, όπως εξελίχτηκαν μετά τον 11ο αιώνα, δεν περιορίστηκαν σε θεολογικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους επίσημους και ανεπίσημους ορθόδοξους εκκλησιαστικούς φορείς και τους αιρετικούς. Οι δυϊστές αιρετικοί, παυλικιανοί και βογομίλοι της Μικράς Ασίας και της Βαλκανικής χερσονήσου αντίστοιχα, αντιπαρέθεσαν στην επίσημη κοσμοθεωρία μια εναλλακτική κοσμοθεωρία και ηθική που ερχόταν σε πλήρη αντίθεση μ’ αυτή, γι’ αυτό λειτουργούσε απορριπτικά και ανατρεπτικά του status quo. Πρόκειται για μια συνολική κοσμοαντίληψη με βάση την οποία ερμηνευόταν διαφορετικά ο υλικός κόσμος και η σχέση του με τον ουράνιο, η ύλη με το πνεύμα καθώς και η σχέση του ανθρώπου με το θεό. Παίρνοντας ως αφετηρία τις πρώιμες αρχές του χριστιανισμού, οι αιρετικοί, που πίστευαν ότι αυτοί ήταν οι αληθινοί χριστιανοί, απέρριπταν την ύλη και ό,τι σχετιζόταν μ’ αυτή. Αρνούνταν επομένως να τον αναπαραγάγουν με την τεχνοποιία, όπως επίσης και να εργαστούν και να υπακούσουν στην πολιτική και την εκκλησιαστική αρχή που εξουσίαζαν τον υλικό κόσμο.

Οι κοινωνικές προϋποθέσεις της εξάπλωσης των δυϊστικών αιρέσεων στο Βυζάντιο από το 10ο κυρίως αιώνα και εξής και αργότερα στη Σερβία και τη Βουλγαρία ήταν αρκετά διαφορετικές από εκείνες που συνέβαλαν στην εμφάνιση του γνωστικισμού από τον 1ο προχριστιανικό αιώνα και του μανιχαϊσμού στους πρώιμους χριστιανικούς αιώνες. Στη σύγχρονη βιβλιογραφία έχουν προβληθεί εθνικά κριτήρια που υπερτονίζουν τις αντιπαραθέσεις των Σλάβων με

το Βυζάντιο, αλλά, καθώς το φαινόμενο παρατηρείται και ανάμεσα στους υπηκόους της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως και στο εσωτερικό και του σερβικού και του βουλγαρικού κράτους, θα κατανοούσαμε καλύτερα τη μεσαιωνική πραγματικότητα, αν συσχετίζαμε τους όρους εμφάνισης αυτού του φαινομένου με όψεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής που ήταν κοινές σ' ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο. Η αυξανόμενη π.χ. οικονομική ισχύς των μεγάλων γαιοκτημόνων και της Εκκλησίας, η κάθετη μείωση του αγροτικού πληθυσμού και η ανασφάλεια που ένιωθε αυτός ως εξαρτημένος καλλιεργητής ή ως φυγάς στα μεγάλα κέντρα είναι από τους κυριότερους παράγοντες που ευνόησαν την εξάπλωση των αιρέσεων. Η συμβίωση επίσης περισσότερων ομάδων —η δημογραφική ποικιλία είναι εντυπωσιακή στην ύστερη βυζαντινή περίοδο— και οι στενότερες οικονομικές σχέσεις που παρατηρούνται μετά τη διείσδυση των δυτικών, η ανασφάλεια από την άλλη μεριά της κεντρικής εξουσίας, της οποίας η επικράτεια ολοένα συρρικνώνεται αφήνοντας περιθώριο για την ενίσχυση τοπικών ηγεμόνων, όλα αυτά είναι συνθήκες που κάνουν τις κοινωνικές αντιθέσεις βαθύτερες και τη θέση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων επισφαλέστερη. Το κακό ως ηθική κατηγορία είναι πλέον ορατό ως κοινωνική κατάσταση. Αυτό λειτουργεί αντιφατικά σ' όλα τα πεδία της κοινωνίας: Προβάλλεται ως επιβεβαιωτικό της αναξιοπιστίας της επίσημης Εκκλησίας και του κράτους αλλά και ως αποδεικτικό της παρουσίας του διαβόλου που έπρεπε να εξορκιστεί, μ' άλλα λόγια συνέβαλε θετικά και στην εξάπλωση των αιρέσεων αλλά και στη δαιμονοποίηση των αιρετικών.

Στάσεις και πρακτικές της Εκκλησίας και του κράτους

Η εκκλησιαστική και πολιτική εξουσία ήταν εξ αρχής αντίθετες στους αιρετικούς και μάλιστα όριζαν από κοινού, καθώς, όπως αναφέραμε πιο πάνω, ο αιρετικός αντιμετωπιζόταν ως εχθρός της Εκκλησίας αλλά και ως “αποστάτης” και επομένως εχθρός και του κράτους. Οι οικουμενικές σύνοδοι που συγκλήθηκαν από τους πρώτους αιώνες θεσμοθέτησαν μέτρα για την αντιμετώπισή τους (“κανονικόν επιτίμιον”). Ταυτόχρονα και οι περισσότεροι αυτοκράτορες εξέδωσαν νόμους για τον κολασμό των αιρετικών και τον περιορισμό των αιρέσεων. Η διαφορά ανάμεσα στις στάσεις των δύο κέντρων εξουσίας έγκειται στο ότι η Εκκλησία δεν προέβαινε στη φυσική εξόντωση των αιρετι-

κών, τη δήμευση της περιουσίας τους, την εξορία κ.λπ. Αυτό ήταν έργο του κατασταλτικού μηχανισμού του κράτους. Σε γενικές γραμμές το ίδιο ίσχυε και στα μεσαιωνικά βαλκανικά κράτη από το 12ο αιώνα και εξής.

Η αντιμετώπιση ωστόσο των αιρετικών δεν παρέμεινε αμετάβλητη στους ύστερους αιώνες στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Από τον 11ο αιώνα προκρίνεται μια “επί το φιλανθρωπότερον” στάση, ενώ ταυτόχρονα αιρετικοί και ετερόδοξοι (μονοφυσίτες Αρμένιοι, Εβραίοι, Ισλαμικήτες, Τσιγγάνοι κ.λπ.) “δαίμονοποιούνται”. Μ’ άλλα λόγια, αν και μαρτυρούνται στα ύστερα χρόνια μια περίπωση τιμωρίας στην πυρά του βογομίλου Βασίλειου και μαθητών του, που αποφασίστηκε από τον Αλέξιο Κομνηνό και την Εκκλησία μετά το 1104¹, και ακόμα δήμευσεις περιουσιών βογομίλων της Κωνσταντινούπολης, φαίνεται πως γενικά προτιμήθηκαν μέθοδοι πειθούς που στόχευαν στην επανένταξη των αιρετικών: προσεταιρισμός των αρχηγών τους και απονομή σ’ αυτούς τίτλων, μετοικίσεις αιρετικών και οργανική ένταξή τους σε παραγωγικές διαδικασίες, κατήχηση και προσπάθεια να προσηλυτιστούν κ.λπ. Από την άλλη μεριά η παρουσία του διαδόλου και των οργάνων του —“δαίμονοπρόσωποι” αποκαλούνται επίσης οι βογομίλοι— ως ερμηνεία του κακού γίνεται εντονότερη στην καθημερινή ζωή στο λόγο και την εκκλησιαστική τέχνη.

Μια σειρά από έμμεσες μαρτυρίες επιβεβαιώνουν την παραπάνω μεταστροφή της πολιτικής εξουσίας. Μια από αυτές είναι τα αποκηρυκτικά κείμενα, που συντάχθηκαν με μεγαλύτερη συχνότητα από τον 11ο αιώνα, για τους αιρετικούς που επιθυμούσαν να επιστρέψουν στους κόλπους της επίσημης Εκκλησίας αλλά και για τους ταυτισμένους μ’ αυτούς ετερόδοξους. Υιοθετήθηκαν επίσης από τη μεριά της Εκκλησίας ιδεολογικές πρακτικές, που ενίσχυαν λειτουργικές διαδικασίες και δογματικά σύμβολα, ακριβώς για να αποδειχτούν ασύστατα τα επιχειρήματα των αιρετικών και να ενισχυθεί η πίστη των ορθοδόξων. Όπως είναι γνωστό, οι αιρετικοί απέρριπταν το βάπτισμα και τη χρίση με μύρο —το αποκαλούσαν “αποκανόγλισμα”—, δεν πίστευαν στην αφθαρσία των λειψάνων και αρνούνταν να υπακούσουν στον κλήρο και την πολιτική εξουσία. Η Εκκλησία φαίνεται πως επιχείρησε μια αναδιπλώση στο ιδε-

1. A. Rigo, Il processo del Bogomilo Basilio (1099 ca): una riconsiderazione, *Orientalia Christiana Periodica* 58 (1992), 185-211.

ολογικό πεδίο. Η διαδικασία π.χ. επανένταξης των αιρετικών στο χριστιανικό ποίμνιο, που είχε θεσμοθετηθεί από παλαιότερα αλλά γενικεύτηκε στην περίοδο που μας απασχολεί, γιατί τότε δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στη μετάνοια παρά στη φυσική εξόντωσή τους, είναι από αυτή την άποψη ενδεικτική. Γίνεται ακριβώς μέσα από την ανάδειξη του μύρου, με το οποίο οι αιρετικοί που μετανούσαν έπρεπε να αλειφτούν, είτε βαπτίζονταν είτε όχι, προτού επανενταχθούν στους κόλπους της ορθοδοξίας.¹ Η συμβολική δηλαδή σημασία που απέκτησε το μύρο για την επάνοδο των αιρετικών, όχι μόνο ως απαραίτητο στοιχείο του μυστηρίου του βαπτίσματος αλλά ανεξάρτητα από αυτό ως “σφραγίς πίστεως” και “βεβαίωσις της ομολογίας”, πρέπει, νομίζουμε, να γίνει κατανοητή ως μια από τις ιδεολογικές πρακτικές που εφαρμόστηκε από τις βαλκανικές Εκκλησίες στα πλαίσια της “επί το φιλανθρωπότερον” αντιμετώπισης των αιρετικών. Κατά συνέπεια, μ’ αυτό τον τρόπο μπορεί να γίνει κατανοητή και η αυξανόμενη συχνότητα λατρείας μυροβλυτών αγίων σ’ όλη την έκταση της Βαλκανικής (αγία Θεοδώρα †892, Στέφανος Νεμάνια †1199 κ.ά.) ή η μεταμόρφωση αγίων γνωστών με άλλες ιδιότητες από τους προηγούμενους αιώνες (άγιος Δημήτριος κ.ά.).

Στο σερβικό κράτος ο Στέφανος Νεμάνια (1189-96) φαίνεται πως μέσα από τη δίωξη των αιρέσεων πέτυχε και τη φυσική εξόντωση των πολιτικών του αντιπάλων². Εδώ, ίσως γιατί το πρόβλημα πήρε επικίνδυνες διαστάσεις

1. “...οί πρῶτοι τούτων καὶ διδάσκαλοι τῶν ἄλλοτρίων τῆς ἐκκλησίας δογμάτων ἐπιστρέφοντες καὶ ἀναθεματίζοντες τὴν οἰκειὰν δυσσέβειαν, κατὰ τὸν ἐν Νικαίᾳ κανόνα ἐξαναβαπτίζεσθωσαν. ... Οἱ ἕτεροι δὲ αὐτῶν, οἱ καὶ ὑπὸ τῶν προτέρων πλανηθέντες καὶ οὐχὶ πονηρίᾳ, οἰκείᾳ ἀπλότητι δὲ καὶ ἰδιωτείᾳ ὑποσυρέντες, μὴ δυνάμενοι διακρίναι δογμάτων ἀκρίβειαν, ὑπακούσαντες δὲ ὁμῶς καὶ δεξάμενοι τὴν αἵρεσιν, ἔχοντες τὸ βάπτισμα ἀπὸ τῶν ὁρθοδόξων, μὴ ἀναβαπτίζεσθωσαν, σφραγιζέσθωσαν δὲ χρίόμενοι τῷ ἁγίῳ μύρῳ, ὡς ἐπὶ τῶν νεοφωτίστων παιδίων. ... Οἱ δὲ κατὰ τρίτην τάξιν, οὔτε διδάξαντες οὔτε μαθόντες ἢ παθόντες ἢ ποιήσαντές τι κατὰ τὰ μυστὰ τούτων ἔθῃ, ..., οὗτοι πάντες δεχθήτωσαν ἐπὶ τετράμηνον ἀφορισθέντες, ...”, επιστολή του πατριάρχη Θεοφύλακτου στον Πέτρο Βουλγαρίας (927-69) των ετών 933-44, ἐκδ. Ivan Dujčev, L’ epistola sui Bogomili del Patriarca costantinopolitano Teofilatto, *Mélanges Eugène Tisserant*, τόμ. II, Studi e Testi 232, Βατικανό 1964, σ. 89.

2. Fr. Sanjek, *Les chrétiens Bosniaques et le mouvement cathare XIIe-XVe siècles*, Paris-Sorbonne 1976, σ. 57-60.

για την πολιτική εξουσία, η “επί το φιλάνθρωπότερον” τάση είναι λιγότερο ευδιάκριτη. Οι διώξεις πάντως των αιρετικών από τον Στέφανο Νεμάνια αλλά και ο στιγματισμός τους στο πρόσωπο, που μαρτυρείται στον Κώδικα (Zakonik) του Στέφανου Δουσάν το 14ο αιώνα, συνυπάρχουν με βυζαντινά αποκηρυκτικά κείμενα μεταφρασμένα στην παλαιосλαβική. Στο 6^ο βουλγαρικό κράτος επικρατεί μια παρόμοια κατάσταση. Το Συνοδικόν του Βούλγαρου τσάρου Boril (11-2-1211) μαρτυρεί και τη μεγάλη εξάπλωση των διίστικων αιρέσεων στη Βουλγαρία και την υιοθέτηση των βυζαντινών μέτρων για την αντιμετώπισή τους.

ΠΗΓΕΣ

α. Κείμενα αιρετικών

Ivanov, J., *Livres et légendes des Bogomiles. Aux sources chrétiennes du catharisme*, Παρίσι 1976 [1925].

Le Livre secret des Cathares. Interrogatio Iohannis Apocryphe d'origine bogomile, έκδ. Edina Bozoky, Παρίσι 1980.

Η απόκρυφη βίβλος των Βογομίλων, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1991 (ελλ. μετάφραση από τα λατινικά, παράρτημα στο Ε. Στάνεφ, Ο θρύλος του πρίγκηπα Σίμπιν).

Η διαθήκη του Gost Radin (1466), M. D. Lambert, *Medieval Heresy. Popular Movements from Bogomil to Hus*, Λονδίνο 1977, αγγλ. μετάφραση σ. 374-80.

β. Κείμενα ορθόδοξων

Άννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς, έκδ. B. Leib, τόμ. I-IV, Παρίσι 1945-76.

Ευθύμιος Ζιγαβηνός, Πανοπλία δογματική, *Patrologia Graeca* 130, 20-1360.

Γερμανός πατριάρχης (1223-40), Εἰς Ὑψωσιν τοῦ Τιμίου σταυροῦ καὶ κατὰ βογομίλων· Τῇ τρίτῃ Κυριακῇ τῶν νηστειῶν καὶ εἰς τὸν ζωοποιὸν σταυρόν· Εἰς τὴν πρώτην Κυριακὴν τῶν νηστειῶν καὶ εἰς τὴν τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων ἀναστήλωσιν, *Patrologia Graeca* 140, 621 κ.ε.

Βίος Ὁσίου Μογλενῶν († 1164), έκδ. E. Kaluzniacki, *Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393)*, Βιέννη 1901 (ανατύπωση 1971), σ. 27-58 (στα παλαιосλαβικά).

Πέτρου Σικελιώτου, Ἱστορία χρειώδης...αἱρέσεως τῶν Μανιχαίων, τῶν καὶ Παυλικιανῶν λεγομένων, προσωποποιηθεῖσα ὡς πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας, έκδ. Ch. Astruc et al., *Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure. Texte critique et traduction, Travaux et Mémoires* 4 (1970), 6 κ.ε.

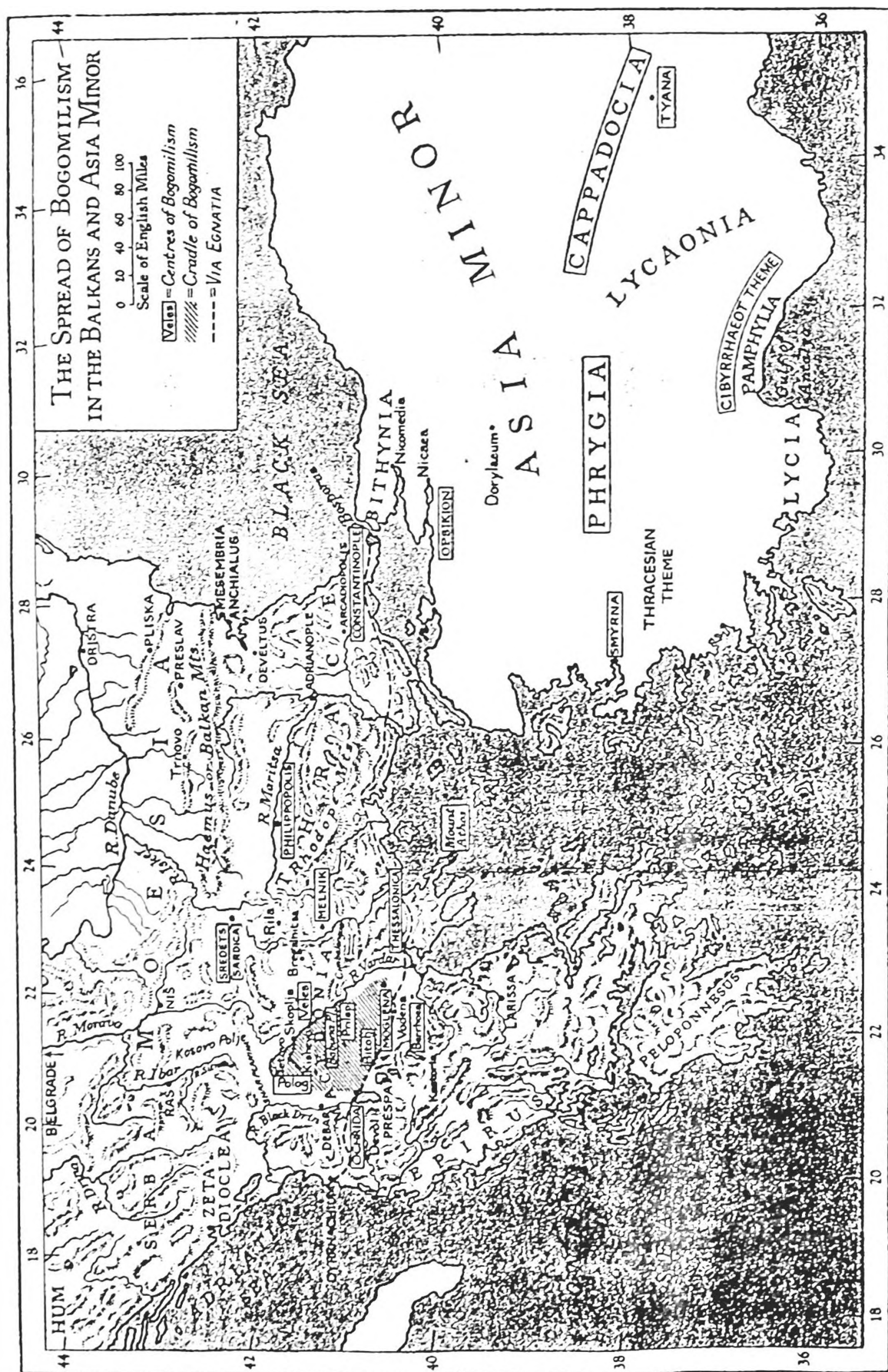
Puech, H.-Ch. - Vaillant, A., *Le Traité contre les bogomiles de Cosmas le Prêtre*.

- Traduction et étude*, Institut d' Etudes slaves, Παρίσι 1945.
- Στεφάνου Δουσάν Κώδικας Νόμων, μετάφραση Λ. Χατζηπροδρομίδη, Καστανιώτης, Αθήνα 1983.
- Gouillard, J., *Le Synodikon de l' Orthodoxie. Edition et commentaire, Travaux et Mémoires* 2 (1967), 1-316.
- , *Une source grecque du Sinodik de Boril. La lettre inédite du Patriarche Cosmas, Travaux et Mémoires* 4 (1970), 361-74.
- The *Synodicon* of Tsar Boril against the Bogomils (1211), *Christian dualist heresies in the Byzantine world c. 650 - c. 1405*, J. Hamilton, B. Hamilton επιλογή, μετάφραση και σχολιασμός, Manchester Univ. Press, 1998, σ. 260-2.
- Dujčev, Ivan, *L' epistola sui Bogomili del Patriarca constantinopolitano Teofilatto, Mélanges Eugène Tisserant*, τόμ. II, Studi e Testi 232, Βατικανό 1964 και στο *Medioevo bizantino-slavo*, 1, Ρώμη 1965, σ. 283-315.
- Dragojlovic, Dr., *Manihejska formula proklinjanja u slovenskom prevodu, Balcanica* 6 (Βελιγράδι 1975), σ. 51-60.
- Dragojlovic, Dr. - Antic, V., *Bogomilstvoto vo srednovekovnata izvorna graga*, Σκόπια 1978.
- Ἐξομολόγησις Βογομύλων, P. Eleuteri, A. Rigo, *Eretici, dissidenti, Musulmani ed Ebrei a Bisanzio. Una raccolta eresiologicalica del XII secolo*, il Cardo, Βενετία 1993 (όπου και άλλα αποκηρυκτικά κείμενα).
- Πῶς ὀφείλουσιν οἱ μετανοοῦντες Μανιχαῖοι ἀναθεματίζειν τὴν ἰδίαν αἵρεσιν, ἐκδ. Ch. Astruc et al., *Les sources grecques*, ὁ.π., σ. 191-5.
- Žitie na sveti Teodosij Tǎrnovski ot Patriarh Kalist Konstantinopolski*, Tekst, prevod i komentarii Iv. Marčevski, Σόφια 1995.
- Συμεών Θεσσαλονίκης, *Κατὰ πασῶν τῶν αἵρέσεων*, *Patrologia Graeca* 155, 33 κ.ε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

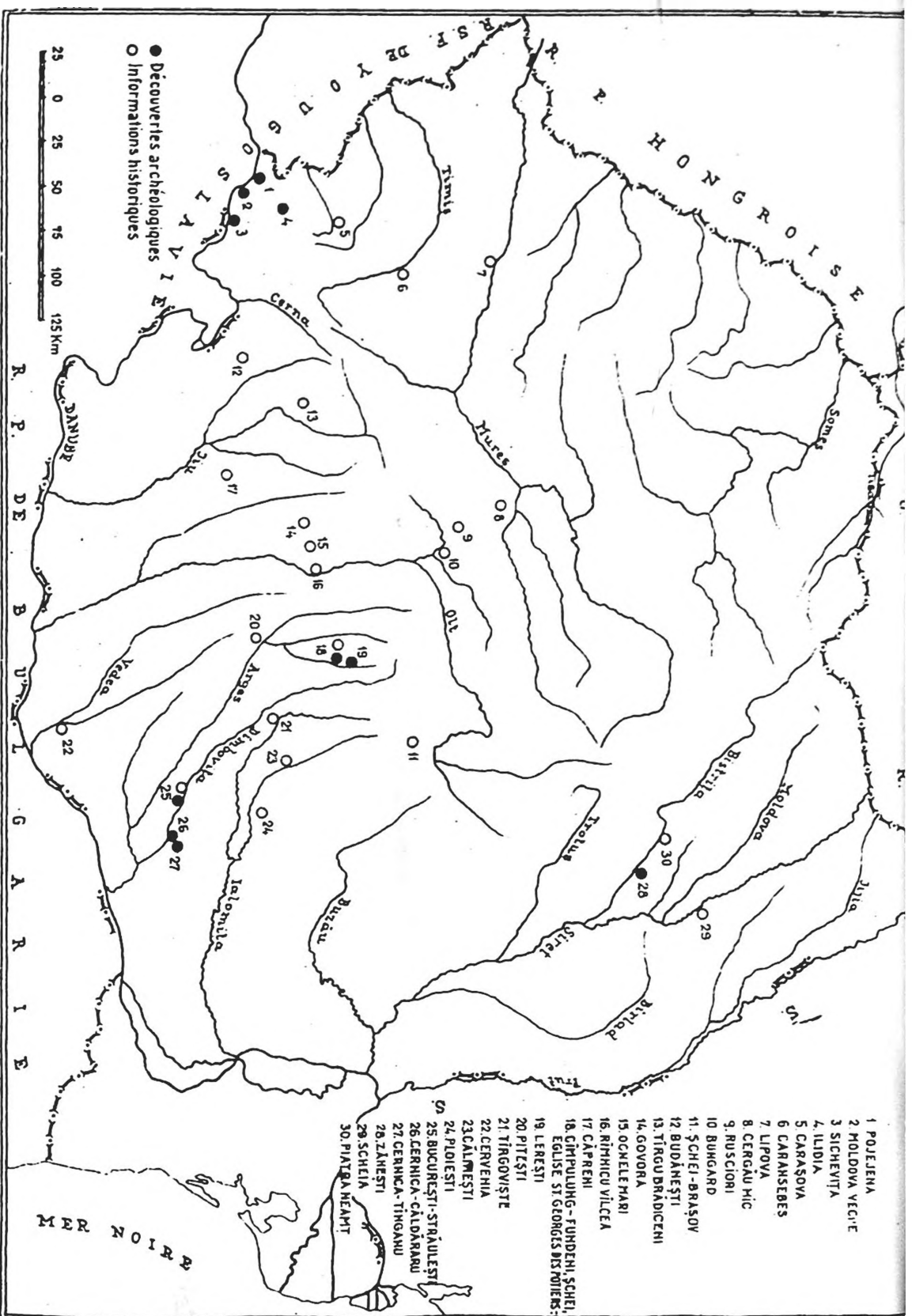
- Αναστασίου, Ι., *Οι Παυλικιανοί. Η ιστορία των και η διδασκαλία των από της εμφανίσεως μέχρι των νεωτέρων χρόνων*, Αθήναι 1959.
- Anguelov, D., *Le Bogomilisme en Bulgarie*, Privat, Παρίσι 1972.
- , *Les Balkans au Moyen Age: La Bulgarie des Bogomiles aux Turcs*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978.
- Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istrazuvanja Materiali od Simpoziumot održan vo Skopje na 30, 31 Maj i 1 Juni 1978 godina*, Σκόπια 1982.
- Cantacuzino, G., *Les tombes des Bogomiles découvertes en Roumanie et leurs rapports avec les communautés hérétiques byzantines et balkaniques*, *Actes du XIVe Congrès international des Etudes byzantines, Bucarest 6/12-9-1971*, Βουκουρέστι 1975, τόμ. II, σ. 515-28.
- Dragojlovic, Dr., *Bogomilisme dans les Balkans et l'Asie Mineure I. Précurseurs du Bogomilisme*, Σερβική Ακαδημία Επιστημών και Τεχνών, Βελιγράδι 1974 (σερβοκροατικά με γαλλική περίληψη).
- , *The Bogomil movement in medieval authentic material*, Μακεδονική Ακαδημία Επιστημών, Σκόπια 1978 (σλαβομακεδονικά με αγγλική περίληψη).
- Garsoian, Nina G., *The Paulician heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*, Mouton, The Hague-Paris 1967.
- , *Byzantine Heresy. A Reinterpretation*, *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971), 87-113.
- Genčeva, Kristina, *Bogomilstvoto. Bibliografija*, Σόφια 1997.
- Gouillard, J., *L'hérésie dans l'empire byzantin dès origines au XIIe siècle*, *Travaux et Mémoires* 1 (1965), 299 κ.ε.
- Konstantakopoulou, A., *Heresies and Myroblytoi Saints in the Late Medieval Balkans*, Γιάννενα 1998.

- Lambert, M. D., *Medieval Heresy. Popular Movements from Bogomil to Hus*, Λονδίνο 1977.
- Lemerle, P., L' Histoire des Pauliciens d' Asie Mineure d' après les sources grecques, *Travaux et Mémoires* 5 (1973), 361-74 (=Essais sur le monde byzantin, Variorum Reprints, Λονδίνο 1980).
- Loos, M., *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Ακαδημία Επιστημών Τσεχοσλοβακίας, Πράγα 1974.
- Načeva, El., Pavlikjanite v Plovdivsko - Parametri na identičnost, *Balkanističen Forum* III, 2 (Blagoevgrad 1994), σ. 146-60.
- Obolensky, D., *The Bogomils. A study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge University Press, 1972 (1948).
- Tayyib Okiç, M., Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d' après des documents turcs inédits, *Süd-Ost Forschungen* 19 (1960), 108-133.
- Primov, B., *Les Bougres. Un livre sur le pape Bogomile et ses adeptes*, Σόφια 1970.
- , Rainer Sakoni kato izvor za vržkite meždu katari, pavlikjani i bogomili, *Izsledvanija v čest na Marin Drinov*, Σόφια 1960, σ. 535-69.
- Rigo, A., Il Patriarca Germano II (1223-1240) e i Bogomili, *Revue des Etudes Byzantines* 51 (1993), 91-110.
- Runciman, St., *The Medieval Manichee. A Study of the Christian dualist Heresy*, Cambridge University Press 1991 (1947).
- Sanjek, Fr., *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare XIIe-XVe siècles*, Publications de la Sorbonne, Παρίσι 1976.
- Tashkovski, Dr., *Bogomilism in Macedonia*, Σκόπια 1975.
- Thomov, Th. S., Les appellations de "Bogomiles" et "Bulgares" et leur variantes et équivalents en Orient et en Occident, *Etudes Balkaniques* 11 (1973), 77-99.
- Wenzel, Marian, Bosnian and Herzegovinian tombstones - who made them and why, *Süd-Ost Forschungen* 12 (1962), σ. 102-43.

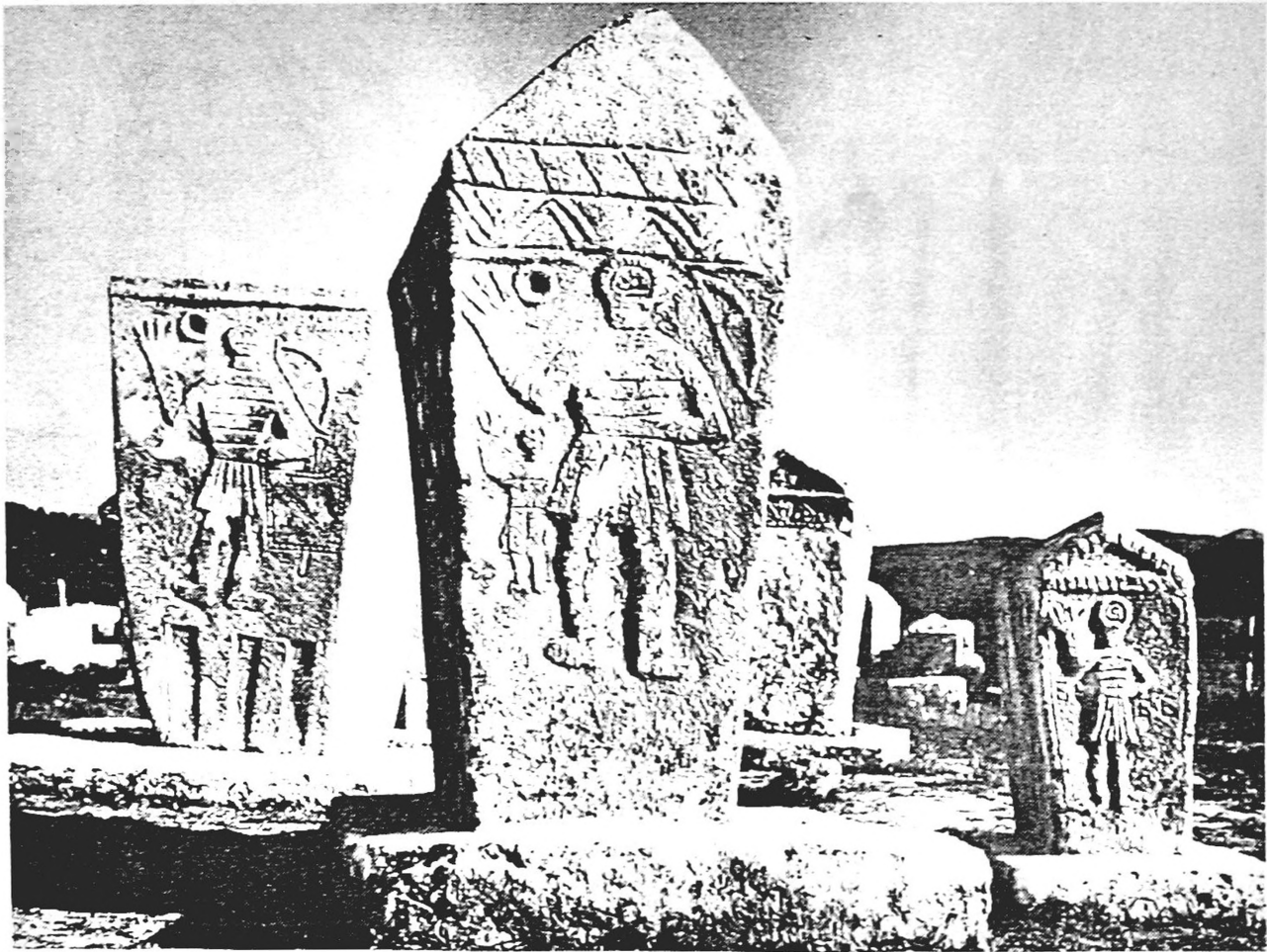
Η εξάπλωση του βογομιλισμού στα Βαλκάνια και στη Μικρά Ασία.

Πηγή: D. Obolensky, *The Bogomils, A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Twickenham Middlesex 1972, σ. 319.

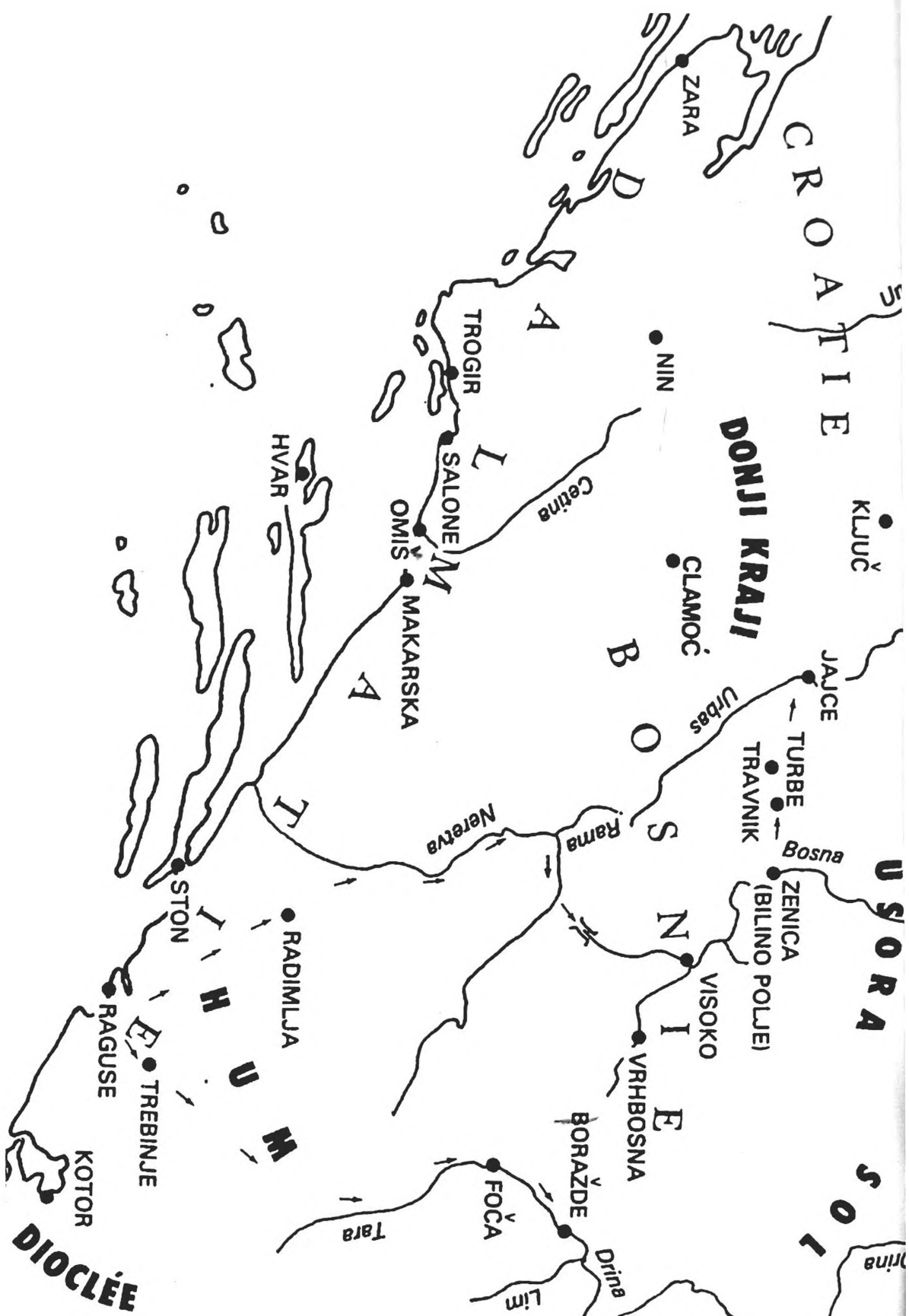
Εγκαταστάσεις και τάφες βογομιλών στα όρη του Δούναβη.

Πηγή: G. Cantacuzino, Les tombes des Bogomiles découvertes en Roumanie et leurs rapports avec les communautés hérétiques byzantines et balkaniques, *Actes du XIVe Congrès international des Etudes byzantines*, Bucarest 6/12-9-1971, Βουκουρέστι 1975, II, σ. 516.

Επιτύμβιες στήλες (stecci) από τη νεκρόπολη Radimlja στο Stolac, Ερζεγοβίνη.

Πηγή: *Bosnia and Herzegovina*, ed. M. Nijaz, The Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo 1974.

H (Βορμολιχί) Εκκλησία της Βοσνίας.

Πηγή: J. Duvernoy, L'histoire des Cathares, II. Le Catharisme, Τουλούζη 1979, σ. 49.

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ
ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
Β' ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΗΡΙΞΗΣ**

Συγχρηματοδότηση Ευρωπαϊκή
Επιτροπή, Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, Δ/νση V
& Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής
Ανάπτυξης, Δ/νση XVI